

A Dantei társadalomkritika és a korai kapitalizmus*

DOI: <https://doi.org/10.70510/mfsz.22312>

I. KÉT ELŐZETES KÉRDÉS

(1) Ez a könyv Dante társadalomkritikai gondolataival és a korai kapitalizmus viszonyairól alkotott felfogásával foglalkozik: olyan kérdésekkel tehát, melyeket a Dante-irodalom eddig csak ritkán vetett fel vagy lényegében fel sem vetett. Leginkább a költő politikai filozófiáját tárgyaló munkákban merültek fel olyan problémák, melyeket itt tárgyalni kívánok, s ez természetes is, hiszen egy olyan általános politikai koncepció, mely az *Isteni színjáték*ban, vagy a *Vendégségben* és *Az egyeduralomban* megfogalmazódik, mindenképpen feltételez egy nem konvencionális, általános társadalomképet.

Azt szeretném azonban bizonyítani, hogy ebben az esetben nem egyszerűen egy homályos, csak körvonalai alapján megragadható és azokból kikövetkeztethető előfeltevésről van szó. Danténak ugyanis *volt* bizonyos fajta összképe a társadalomról és az azt alkotó viszonyokról, köztük a gazdasági természetűekről. Mindezeket éles szemmel figyelte meg, és rendkívül komoly kritikával illette.

Ezen alapul a könyv két fő tétele:

- (a) Dante gondolatvilágának része a társadalomkritikai gondolkodás;
- (b) Dante mint társadalomkritikai gondolkodó a kapitalizmus első kritikusa volt.

Mindkét tétel modernül, sőt, *túl* modernül hangzik, ahogyan a bennük szereplő fogalmak is (társadalomkritika, kapitalizmus és kapitalizmuskritika) a modern világ termékei.

Azonnal felmerül a kérdés: vajon szabad-e a fenti két tételt, s a beléjük foglalt modern fogalmakat alkalmaznunk a középkori költő és gondolkodó művének értelmezésekor. Mennyire engedhető meg Dante szövegeinek modernizáló olvasása? Erre a kérdésre a könyv egészével próbálok meg válaszolni.

* Köszönjük Bárdos Juditnak, hogy a Kelemen János hagyatékában található töredéket rendelkezésünkre bocsátotta.

(2) Emellett persze azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy van-e alapunk, s milyen alapunk van arra, hogy Danténak valamilyen általános képet tulajdonítsunk a társadalomról és a társadalmat alkotó viszonyokról, melyeket aztán átfogó társadalomkritikával illethet. Hiszen – eltekintve most a premodern idők feltételeitől, melyek nemcsak a társadalom fejlődését, hanem a társadalmi megismerést is alapvetően korlátozták – Dante mindenekelőtt *Firenze költője* volt, aki bármilyen perben állt szülővárosával, mindent egy firenzeinek a szemével látott és ítélt meg.

Utóbbi kérdésünkre a dantei szöveg és a szövegen kívüli történelmi világ párhuzamos vizsgálatától és egybevetésétől remélhetünk választ.

II. A SZÖVEGEN KÍVÜLI TÖRTÉNETI VILÁG

(1) Az *Isteni színjáték* szereplőit durván két csoportra oszthatjuk: a költeményt részben ókori (főleg görög-római) mitológiai és történelmi figurák, részint Európa, Itália s főleg Firenze jelenének és közelmúltjának szereplői népesítik be. Ugyanez vonatkozik a költeményben említett eseményekre és történetekre is. Ennek alapján érdemes egy általános érvényű distinkciót is bevezetnünk, hiszen Dante a kétféle szereplő- és esemény-típust különböző módon, más-más szemléleti és elvi alapokon jeleníti meg, melyekkel eltérő perspektívák járnak együtt.

Az első a világtörténelem perspektívája. Ebben a perspektívában jut érvényre a *Komédia* történelemszemlélete, mely az ókor és a középkor általános felfogásának megfelelően úgyszólván teljesen híján van a történetiség szellemének. E hiány következtében a költeményben nem érződik, és semmilyen módon nincs ábrázolva a különböző korok és kultúrák mentalitása közötti különbség, amit az olvasó számára leginkább az tesz nyilvánvalóvá, hogy a jelen és a távoli múlt emberei kortársi viszonyban vannak egymással és kortársakként értik meg egymást. A kommunikáció, ahogyan ezt Vergilius és a szereplő Dante példája mutatja, nem ütközik közöttük semmiféle nehézségbe, bár van egy nagyon érdekes kivétel: a *Pokol* Ulysses-epizódja, ahol Vergilius nem engedi, hogy Dante szóljon a görög hőshöz és társához, s inkább maga szólítja meg őket, mert azok lenéznék őt beszéde miatt:

Hagyd, hadd beszéljek én! Úgyis tudom,
 hogy mit akarsz; ők meg talán lenéznék
 (hisz görögök voltak!) a szavadat.
 (*Pokol* XXVI. 73–75.)¹

¹ Az *Isteni színjáték*ból vett idézeteket Nádasdy Ádám fordításában szerepelnek (szerk.).

Bár itt csak a latinul és görögül beszélők presztízsbéli egyenlőtlenségéről van szó, az idézett kivétel mégis fontos, mert valamiképpen tükröződik benne az időben távoli történeti helyzetek különbözőségének tudata.

De ettől eltekintve általában véve még annak a különbségnek sincs olyan látható jele, mely megmutatkozhatnék a szereplők viselkedésében, gondolkodásában vagy érzékelésmódjában, s a narrációból következő információtól eltekintve legalább azt elárulná, hogy mely korszakban, vajon a kereszténység eljövetele előtt vagy azután születtek-e, holott ez döntően meghatározza túlvilági sorsukat.

A költemény egészét meghatározó világtörténeti perspektíva középpontjában Róma áll, vagyis Róma története és a császárság örök intézménye, amely a költő politikai gondolkodásának fő motiválója.

A költemény egyes részleteiben feltűnő második perspektíva viszont nem más, mint a lokális történelemé, mely főként Firenze történetét jelenti. Jegyezzük meg, ez a fajta történelem jóval több, mint egyedi esetek elbeszélése, vagyis több, mint egy „firenzei krónika”, ahogyan a kritikusok néha jellemezni szokták a *Komédiát*. Nagyrészt ezen a szinten kell elhelyeznünk Dante társadalmi megfigyeléseit, a társadalmi viszonyokra és ezek változásaira vonatkozó általánosítható megállapításait.

A továbbiakban ezért a *Komédiának* erre a lokális, firenzei és itáliai aspektusára kell figyelmünket koncentrálni.

(2) A Firenze és Európa gazdaságtörténetével foglalkozó munkák adataiból kitűnik, hogy Firenze gazdasági virágzásnak fő korszaka az 1250 és 1320 közé eső évtizedekre esik (Veseth 1990), vagyis a beérett reneszánsz évszázadát – Leonardo és Michelangelo korát! – megelőző időszakra, mely Firenzének oly kitüntetett helyet biztosít a kultúra történetében.

Megdöbbenő belegondolnunk, hogy Dante életútja (1265–1321) milyen pontosan e korszak határai közé esik. Ennek fényében azt állíthatnánk, hogy lám, a legmagasabb rendű költészet a legnagyobb gazdasági teljesítmény pillanatában jön létre. Természetesen nyilvánvalóan abszurd lenne gazdaság és művészet összefüggését ilyen vulgárisan értelmezni, de itt ráadásul azonnal eszünkbe kell, hogy jusson: maga Dante éppen fordítva látta. Ő a maga korának Firenzéjét a hanyatlás és romlás terminusaiban ítélte meg, nosztalgikusan idézve fel a korábbi nemzedékek szegényes, egyszerű szokásokat követő, de erkölcsileg romlatlan Firenzéjét:

Firenze, még övezve régi fallal
(ott szól ma is óránként a harang!)
békében élt, tisztán és józanul.
(*Paradicsom* XV. 97–99).

Dante korának Firenzéje dinamikus gazdasági és társadalmi változások eredményeként jött létre, olyan gyors, egy-két nemzedék idejére kiterjedő strukturális átrendeződések során, melyek az egyének számára is érzékelhetők voltak. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a történelemben ez volt az első alkalom, amikor *lényegi* társadalmi átalakulások az időbeliségnek ezt az új, modern formáját mutatják, s hogy Dante volt az első költő, aki ezt átélte, megragadta, s olvasója számára is átélhetővé tette. De ismételjük meg, a változásoknak az idealizált múltból a jelenhez vezető, szinte viharos sorozata az ő szemében hanyatlástörténet volt, az aktuális Firenze állapota pedig már a mélypontot jelentette.

Általános történeti és gazdaságtörténeti szinten manapság természetesen egészen más szempontok a mérvadók, amelyek alapján azt kell mondanunk, hogy Dante korában Firenze valóban fejlődésének a csúcspontján volt. Ellenben a következő két évszázadban, amikor még sokat megőrzött fényéből és hatalmából, sőt a reneszánsz bölcsőjévé és központjává vált, inkább már a pénzügyi és politikai válságok sora jellemezte történetét.

Az ide vezető folyamat nagyjából 1000 körül kezdődött, amikor véget ért a Római Birodalom felbomlását követő káosz, az általános gazdasági, társadalmi és kulturális hanyatlás. Ez volt Itália, egyben Nyugat-Európa számára az újjászületés, a „Nagy újrakezdés” („La grande ripresa”; D'Eredità 2014. 295–297.) pillanata. Elindult vagy újra indult Észak-Itáliában a jobbára római gyökerű, de a római mintától messze eltávolodó városok és a városi piacok fejlődése, a 11. század végére és a 12. század elejére pedig kialakultak és megszilárdultak a városi önkormányzatok történetileg új formái, a *comunék*, azaz a *kommunák*, melyek a következő évszázadokban az itáliai és európai politikai harcok főszereplői és színterei lesznek. Voltak köztük új, nem római eredetű városok is, mint első sorban Velence, mely az egyik leghatalmasabb kommunává és elsőrendű tengeri hatalommá fejlődött.

A kommunák történetére általában jellemző, hogy amint a város önálló gazdasági erővé válik, kiragadja a vezetést a püspök kezéből (a püspöki városokban) vagy lerázza a császár által kinevezett gróf hatalmát, s rálép arra az útra, hogy városállammá fejlődjék. Az első fázisban a hatalom az arisztokrácia kezében összpontosul, mely a legtöbb helyen élesen szemben álló pártokra szakad, a császárpárti ghibellinekére és a pápapárti guelfekére, aminek egyik érdekes következménye a *podestà* intézményének bevezetése (egy meghatározott jogkörrel rendelkező idegen személy korlátozott időre szóló kinevezése a város élére). A hatalom a legtöbb helyen, mint Firenzében is, rövidesen átmegy a kereskedő és iparos céhek, illetve e céhek elitjének a kezébe, melyek szüntelen harcok során létrehozzák politikai intézményeiket, kizárva az arisztokratákat a város vezető testületeiből (Le Goff 2008. 140–150).

A céhek létrejötte a 12. század második felében nagyon fontos mérföldkő volt az itt vázolt úton. Együtt járt velük a kereskedők osztályá szerveződése, melyben egyúttal a városi polgárság osztályának első formáját kell látnunk.

IRODALOM

- D'Eredità, Pier Luigi 2014. *Storia dello sviluppo economico medievale. L'Europa occidentale dalla fine dell'Impero Romano alla scoperta dell'America. (Airesis.)* Milano–Udine, Mimesis.
- Le Goff, Jacques 2008. *Európa születése a középkorban.* Ford. Sujtó László. Budapest. Atlantisz.
- Veseth, Michael 1990. *Mountains of Debt – Crisis and Change in Renaissance Florence, Victorian Britain, and Postwar America.* New York – Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195064209.001.0001>